॥ श्रीः ॥

सटीकतर्कभाषाया विज्ञापनम् ।

गोवर्धनमिश्रकृततर्कभाषाप्रकाशाख्यतर्कभाषाटीकायाम्

यत्तर्कभाषामनुभाषते स्म गोवर्धनस्तर्ककथासु धीरः ।
तेनानवद्येन सुधांशुगौरी कीर्तिर्गुरूणाममृताधिकास्तु ॥

विजयश्रीतनूजन्मा गोवर्धन इति श्रुतः ।
तर्कानुभाषां तनुते विविच्य गुरुनिर्मितिम् ॥

ीविश्वनाथानुजपद्मनाभानुजो गरीयान् बलभद्रजन्मा ।
नोति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रीपद्मनाभाद्विदुषो विनोदम् ॥

इति रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयसङ्कलित१८८२-८३-रिपोर्टपुस्तके २१३पृष्ठायां 'गुरुनिर्मितिं तर्कानुभाषां य तनुते' इतिलेखदर्शनेन गोवर्धनमिश्रः केशवमिश्रस्य शिष्य सध्यति । बलभद्रजन्मेत्यनेन च बलभद्रोऽस्य गोवर्धनमिश्रस्य । विजयश्रीतनूजन्मेत्यनेन च विजयश्रीर्गोवर्धनस्य मातेति यते । विश्वनाथानुजपद्मनाभानुज इत्यनेन चास्य गोवर्ध- श्वनाथपद्मनाभौ द्वौ ज्येष्ठभ्रातराविति निश्चीयते ।

पं. विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमुद्रितवाराणसीसंस्कृतसिरीजस्थ- शस्तपादभाष्यभूमिकातो भाष्यटीकाकिरणावल्या एका पद्मना- । किरणावलीभास्करनामिका टीका वर्तत इति ज्ञायते । कं वाराणसीस्थवालसरस्वतीभवनपुस्तकालये वर्तते । तत्र मश्लोकः ।

उपदिश्य गुरुचरणौ स्पृष्ट्वा वर्धमानेन ।
किरणावल्यामर्थास्तन्यन्ते पद्मनाभेन ॥

अन्ते च–

यस्यार्कतुल्यसरणार्णवकर्णधारो वेदान्तधर्मनिरताध्वगसार्थव
श्रीपद्मनाभरचितेन दिवाकरेण तुष्टोऽमुनाऽस्तु सुकृती बलभद्र

इति श्रीबलभद्रमिश्रात्मजपद्मनाभविरचितः किरणा
स्करः समाप्तः । इति लिखितमस्ति । पिटर्सनमहाशय
यलण्डियाटिकुसोसाइटीसम्बन्धि१८८४–८६खीष्टाब्दीयजर्नल्
२६१ पृष्ठायां कणादरहस्यनामकटीकामधिकृत्यादौ–

जयति पुरनिहन्तुः वामपञ्चेषुबाणो-
जनिरवति पुमर्थानेककल्पद्रुमाणाम् ।
युगपदसुरजानां तद्द्युषां वासहास्यो
निरवधिगुणसीमा कोऽपि भीमा कटाक्षः ॥

स्तम्बेरमायणीयं भ्रमरकुल दानपानरमणीयम् ।
प्रद्योतमानगण्डस्थलमण्डलमण्डनं जयति ॥

आरचय्य प्रयत्नाद्यैरिहैकाशीतिकारिकाः ।?
आचार्यपद्मनाभेन व्याख्या सम्प्रति तन्यते ॥

अन्ते च–

न प्रार्थयामि भवतो दुर्घृताः प्रार्थये साधून् ।
अङ्गीकृतमपि येषां शेषादिभिरप्यहो दूष्यम् ॥
यद्यदत्र विनिक्षिप्तं नव्यसिद्धान्तवर्तिना ।
पद्मनाभेन तैः प्रीतः प्रगल्भोऽस्तु गुरोर्गुरुः ॥

इतिश्रीसन्मिश्रश्रीजगद्गुरुबलभद्रात्मजविश्वनाथ
यश्रीगर्भसम्भवसकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनभट्टाचार्यमिश्रश्रीः
भकृतौ स्वकृतराद्धान्तमुक्ताहारव्याख्याने कणादरहस्य स

लिखितमस्ति । बलभद्रात्मजेत्यनेन विजयश्रीगर्भसम्भवेत्यनेन
धनाथानुजेत्यनेन च गोवर्धनायजन्मेव पद्मनाभः किरणावली-
स्करकणादरहस्ययोः कर्तेति नाप विवादावसरः । अस्मृष्टा वर्ध-
नेतिकिरणावलीभास्करस्थलेखदर्शनेन च गोवर्धनाग्रजपद्मना-
तत्त्वचिन्तामणिप्रणेतृगङ्गेशोपाध्यायात्मजवर्धमानोपाध्यायाद-
नत्वमिति स्फुटत एवावगम्यते ।

रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयसङ्कलित१८८२-८३खी-
ीयरिपोर्ट् पुस्तके विश्वभट्टकृता तर्कभाषाप्रकाशिकानामिका एका
वर्तते । विश्वभट्टस्तु सहजसर्वज्ञस्य पुत्रः सर्वज्ञस्य भ्राता विज-
रस्य राजा हरिहरोऽस्य सहायक आसीत् । स च विश्वभट्टः
ाब्दशताब्दिशेषभागे आसीदिति लिखितम् । तर्कभाषाटीकाकृ-
भट्टापेक्षया तर्कभाषाकृत. केशवमिश्रस्य प्राचीनत्वमाञ्जस्येनैव
यति । एवं सति केशवमिश्रस्य तर्कभाषाटीकाकृद्गोवर्धनगुरु
र तत्समानकालत्वे सिद्धे गोवर्द्धनाग्रजपद्मनाभस्य च वर्धमानो
ध्यायानन्तरत्वे विश्वभट्टस्य च चतुर्दशशताब्दिशेषभागस्थायित्वे
ति केशवमिश्रस्य चतुर्दशशताब्दिशेषभागपूर्वत्व वर्धमानोपा-
ध्यायानन्तरत्वं पद्मनाभादिसमानकालिकत्वं च अवश्यमवगन्तुम् ।

पिटर्सन्महाशयकृतालवरराजधानीस्थपुस्तकालयसूचीपु-
पद्मनाभकृतप्रशस्तपादभाष्यसेतुमधिकृत्य—

स्मृतिपथमुपनीय श्रीमतस्तातपादान्
उचितमुपचितायै वाक्यमत्यादरेण ।
जयति विरचितोऽसौ पद्मनाभेन यत्ना-
दुदयनकृतिसारप्राप्तये सेतुरुच्चैः ॥

दिन्द्रियस्याभावग्रहणे न सम्बन्ध इति संयोगसमवायरूपमेव सम्बन्धं मन्यमानेन भवता सुष्ठूक्तमेव ।

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ (१).

सम्बन्धः प्रथमतो हि द्विविधः भिन्नोऽभिन्नश्च भिन्नः संयोगः समवायः अभिन्नस्तु स्वरूपमवस्था च अवस्था च विशेषणविशेष्यभाव उच्यते । न हि संयोगसमवायौ सम्बन्धनामसहितावाकाशात् पतितौ सम्बन्धव्यपदेशभाजौ । परैरप्युक्तं तादृगर्थविचारणे इति । तस्मादिन्द्रियस्यैवाभावग्रहणशक्तत्वात् किमभावाख्यप्रमाणान्तरकल्पनेनेति । भवति च प्रयोगः । विवादाध्यासितमभावज्ञानं प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद् घटज्ञानवदिति । न चावश्यभूतलादिग्रहणोपक्षीणत्वादिन्द्रियस्यान्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम् । असति बलवति बाधकेऽन्यत्रोपक्षीणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यत् इन्द्रियाभावयोरसम्बन्धो बाधक इत्युक्तं तद्दूषितमेव । तदेवं सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावलक्षणेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेणानुपलम्भसहायेनाभावः इन्द्रियेण गृह्यते ॥ इत्यधिकः पाठः ।

३७ पृष्ठायां २ पङ्क्तौ । 'ऽतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्' इत्यस्यानन्तरम् । तदुक्तम् ।

लिङ्गत्वेन परामर्शो योऽनुमानं तदुच्यते ।
व्याप्तिः पक्षस्य धर्मत्वं मिलितं लिङ्गलक्षणम् ॥

इति पाठोऽधिकः ।

३७ पृष्ठायां ५ पङ्क्तौ । 'व्याप्तिबलेनार्थगमकं लिङ्गम्' इत्यत्र । व्याप्तिबलेन यद् यस्य गमकं तत् तस्य लिङ्गम् । इति पाठो दृश्यते ।

३८ पृष्ठायां १ पङ्क्तौ । 'धूमोऽग्नेर्लिङ्गम्' इत्यस्यानन्तरम् ।

(१) अयं श्लोकोऽयं च अस्मिन् पुस्तके अनुपलब्धिप्रमाणान्तरत्वप्रदर्शने ८८ पृष्ठायां वर्तते । तत्र च शेषचरणे तादृगर्थविचारणे इति पाठः ।

यदाह ।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥
विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन वा ।
विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ॥

इति पाठोऽधिकः ।

यां २ पङ्क्तौ । 'स्वाभाविकश्च सम्बन्धो व्याप्तिः' इत्यस्यान-
म् । इत्यविनाभाव इति प्रतिबन्धश्चोच्यते । इत्यधिकः पाठः ।
यां ८ पङ्क्तौ । 'किं तु सन्दिग्धे' इत्यस्यानन्तरम् ।
प्रत्यक्ष ।

न निर्णीते न चाज्ञाते न्यायः सन्दिग्धके ऽपि च ।
न हि दृष्टे च काकेऽपि चीत्कारेणानुमीयते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

२ पङ्क्तौ । 'परार्थमनुमानम्' इत्यस्यानन्तरम् ।
प्राहुः ।

पञ्चावयववाक्येन लिङ्गस्य प्रतिपादकम् ।
न्याय इत्युच्यते शास्त्रे परस्मात् प्रबोध्यते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

वेलो

॥ श्रीः ॥

तर्कभाषा ।

न्यायप्रदीपाख्यटीकासहिता ।

बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेश-
मल्पेन वाञ्छत्यलसः श्रुतेन ।
संक्षिप्त[1]युक्त्यन्वित तर्कभाषा
प्रकाश्यते तस्य कृते मयैषा ॥

प्रणम्य विघ्नहर्तारं गुरुं दामोदरं तथा ।
टीकेयं तर्कभाषायास्तन्यते विश्वकर्मणा ॥

वेशिष्टशिष्टाचारानुमितवेदबोधितकर्तव्यताकं प्रा-
तविघ्नविघातकं परमेश्वरनमस्काररलक्षणं मङ्गलं मेघ-
वेव मनसा कृत्वा तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयादि
नीते । बालोऽपीति । अत्र निबन्धाकरणं दृष्ट्वा
कृतमिति न भ्रमितव्यम् । समाप्त्या लिङ्गेन तद्-
[। ननु मङ्गले समाप्तिकारणताबोधकस्य प्रमाण-
ात् कथमिदमनुमानम् । अथ विशिष्टशिष्टाचारानु-
ए एव तत्र तत्कारणताबोधक इति चेत् । न । कृते
ले कादम्बर्यादौ समाप्त्यभावादकृतेऽपि मङ्गले
स्तिकानुष्ठितसमाप्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचा-
र कारणतैव नास्तीति कथं वेदेनापि मङ्गलघन-
अत्रैवं स्थितिः । मङ्गलं वेद...धितकर्तव्यताक-

संक्षिप्य-पा॰ २ पु॰ ।

मलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद् दर्शवदिति वेदानुमानम् । अत्र हेतावलौकिकश्चासावविगीतश्चासौ शिष्टाचारश्चेति स तथा तस्य विषयत्वादिति समासः । तथाचारविषयत्वादित्युक्ते चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारः स्यात् चैत्यं नाम बौद्धानां देवालयः तस्मिन्नपि बौद्धप्रयत्नविषयत्वमस्ति वेदबोधितकर्तव्यताकत्वं च नास्तीत्यतो विशेषणं शिष्टेति । शिष्टास्तु स्वीकृतवेदप्रमाणभावाः । अत्र यद्यपि स्वीकृतयावद्वेदप्रमाणभावत्वं किञ्चिद्वेदाज्ञानात् तत्प्रमाणभावमस्वीकुर्वत्यपरसकलवेदप्रमाणभावं स्वीकुर्वत्यपि दुर्लभं स्वीकृतयत्किञ्चिद्वेदप्रमाणभावत्वं तु न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादि(१) मास्थीयते । मयैषा सङ्क्षिप्तयुक्त्यन्विततर्कभाषा प्रकाश्यते । तर्काः षोडशपदार्थास्ते भाष्यन्ते यत्रेति तर्कभाषा युक्तिभिरन्विता युक्त्यन्विता सङ्क्षिप्ता चासौ युक्त्यन्विता चेति सङ्क्षिप्तयुक्त्यन्विता सा चासौ तर्कभाषा चेति विग्रहः । सङ्क्षिप्येति पाठे तु सुगमा योजना । यद्वा हे अन्वित शिष्य सङ्क्षिप्तयुक्ति यथा स्यात्तथैषा तर्कभाषा मया प्रकाश्य इति योजना । सङ्क्षिप्तयुक्त्या अन्वितेति तत्पुरुषे कर्तव्ये तु पूर्वपदार्थस्याप्राधान्ये ऽलसव्युत्पत्त्यर्थाया सङ्क्षिप्तयुक्तेरेव विधेयांशभूतत्वेनाविमृष्टविधेयांशो दोषः स्यात् सङ्क्षिप्तत्वमत्र शब्दतो नार्थत इति ज्ञेयम् । किमर्थं प्रकाश्य इत्यत आह । तस्य कृत इति । कृत इत्यव्ययं तादर्थ्यवाची तदर्थमित्यर्थः । तस्य कृत इत्यत्र तच्छब्दो यच्छब्दापेक्ष इत्याह । य इति । विशेष्यं निर्दिशति । बाल इति यो बालोऽपि प्रमाणादिषोडशपदार्थज्ञानशून्योऽपि न्याय

(१) अत्रादर्शपुस्तके कश्चिदंशः पतितः ।

**प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ता-
वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छ-**

ये न्यायशास्त्रे प्रवेशं वाञ्छति । वाञ्छतिः सकर्मक इति मीकाङ्क्षायां प्रवेशमिति कर्म तत्रोत्पाद्यम् । ननु तत्र वेशं वाञ्छन्नपि चिरन्तनग्रन्थानभ्यस्य ज्ञास्यति किमेतद्ग्रन्थनिर्माणप्रयासेनेत्यत आह । अलस इति । अल्पेन श्रुतेनेति । य आलस्ययुक्तश्चिरन्तनग्रन्थपाठाशक्तोऽल्पेन श्रुतेन श्रवणेन व्युत्पत्तिमिच्छति तदर्थ मदीयप्रयास इत्याशयः । श्रुतेनेत्यत्र नपुंसके भावे क्त इति भावे निष्ठा । एतस्य ग्रन्थस्य न्यायशास्त्रप्रकरणत्वात् तच्छास्त्रस्य यद्विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपं प्रवृत्त्यौपयिकमनुबन्धचतुष्टयं तदेवास्यापीत्याकलनीयम् । अथ शास्त्रस्यापि किं विषयप्रयोजनादि येन तद्विषयप्रयोजनादिनास्यापि विषयप्रयोजनादिमत्त्वं सिध्यतीति चेत् शृणु । तत्र प्रमाणादयः पदार्थाः प्रतिपाद्यत्वेन विषयाः । तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वाद् प्रयोजनम् । तत्कामोऽधिकारी । शास्त्रस्य पदार्थानां प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च कार्यकारणभावः । तत्त्वज्ञानस्य पदार्थानां च विषयविषयिभाव इत्यादि । अवान्तरविषयप्रयोजने तु बालेतिश्लोकेनोक्ते । प्रकाश्यमाना तर्कभाषा विषयः । प्रमाणादिपदार्थज्ञानशून्यं प्रति तत्प्रबोधनं प्रयोजनम् ।

विषयप्रयोजनादिप्रतिपादनपरं न्यायशास्त्रस्याद्यमाह । प्रमाणेति । बह्वर्थसूचनात् सूत्रम् । तथोक्तम् ।

लजातिनिग्रहस्थानानां न

धिगम इति न्यायस्यादिमं सूत्रम्। अस्यार्थ

प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्व(१)ज्ञानान्मो

प्राप्तिर्भवतीति। न च प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञा

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम्।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः(२)॥ इति

प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयाश्च प्रयोजने च दृष्टान्तौ च सिद्धान्ताश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वादजल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलानि च जातयनिग्रहस्थानानि चेति द्वन्द्वः। यद्यप्यत्र समस्यमानपदार्थयेप्रमाणप्रमेययोरभेदाद् भेदप्रतिपादकद्वन्द्वानुपपत्तिस्तथपि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुत्वम्। न्यास्येति। न्यायशास्त्रस्येत्यर्थः। शास्त्रशब्दार्थस्तु

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते॥(३)

इत्यनेन ज्ञेयः। सूत्रे निःश्रेयसेत्यत्र निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमिति कर्मधारये ऽचतुरेत्यादिसूत्रेणादन्तत्वं निपात्यते तच्चात्र मोक्षरूपं ग्राह्यम्। तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिरिति। अनारोपितरूपत्वं तत्त्वशब्दार्थः। तदप्यनारो

(१) पदार्थतत्त्व-पा० २ पु०।

(२) अयं श्लोकः पाराशरोपपुराणे १८ अध्याये वर्तते। स्वरमित्यपि केचित् पठन्ति। मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासेन शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथेनाप्ययं श्लोक उद्धृतः।

(३) मीमांसाश्लोकवार्तिके शब्दपरिच्छेदे ४ कारिका। पृ० ४

सम्यग् ज्ञानं तावद्भवति
परीक्षा न क्रियन्ते। यदाह भाष्यकारः।
त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो
परीक्षा चेति। उद्देशस्तु नाममात्रेण

र्थिनस्तण्डुलकथनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्। प्रयोजकत्वे पञ्चम्या न लक्षणा गौरनित्य इतिवदेकदेशमादायान्वयोपपत्तेः तत्र गोत्वरूपविशेषणांशे बाधात् स्वतन्त्रोपस्थिता व्यक्त्याद्येकदेशभूतायामनित्यत्वान्वयः प्रकृते च नियतपूर्ववर्तित्वरूपप्रयोजकत्वांशे शास्त्रान्वय इति तु भेदः। शास्त्रप्रयोज्यं तत्त्वज्ञानमपि न साक्षान्मोक्षं जनयति किं तु मिथ्याज्ञानध्वंसादिक्रमेणेति ज्ञेयम्। तदुक्तं गौतमेन। दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः(१) इति। **त्रिविधा चेति।** तिस्रो विधा यस्याः सा त्रिविधा। **अस्येति।** अस्यैव शास्त्रस्येत्यर्थः। प्रवृत्तिर्व्यवहारः। त्रैविध्यमेव दर्शयति। **उद्देश इति।** यद्यप्युद्देशो विभागो लक्षणं परीक्षा चेति प्रवृत्तिचातुर्विध्यकथनमुचितं तथापि विशेषनाममात्रसङ्कीर्तनरूपं विभागमुद्देश एवान्तर्भाव्य त्रैविध्योक्तिः। प्रथमोद्दिष्टमुद्देशं प्रथमं लक्षयति **उद्देशस्त्विति।** कीर्तनमुद्देश इत्युच्यमाने सम्भूयोपादावतिव्याप्तिस्ततः सङ्कीर्तनमिति। एतावत्युच्यमाने शविषाणमित्यादावतिव्याप्तिस्ततो वस्तुसङ्कीर्तनमिति

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० २ । तदनन्तराभावाद इत्यादर्शपुस्तके राधामोहनगोस्वामिभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रविवरणे पाठः ।

नम्। तत्रास्मिन्नेव सूत्रे कृतम्। लक्षणं त्वसा-

तावदप्युच्यमाने घट इत्यादावतिव्याप्तिस्ततो नामेति। यत्यप्युच्यमाने प्रमाकरणं प्रमाणमित्यादौ लक्षणवाक्ये तं तत्रापि प्रमाणमिति लक्ष्यभागस्य वस्तुभूतस्य नाम्ना ङ्कीर्तनादत उक्तं नाममात्रेणेति। अथ लक्ष्यभागस्य क्षणेनानभिधानात् नाममात्रेण लक्ष्यमभिधीयत इति नस्तत्रैवातिव्याप्तिरिति चेत्। न। सामानाधिकरण्यय-न लक्षणभागेनापि लक्ष्याभिधानाद् भवति मात्रपदेन द्व्यावृत्तिः। ननु पृथिव्या गन्धो लक्षणमिति व्यधिकरणे वाक्ये तथाप्यतिव्याप्तिस्तत्र केवलेन नाम्ना लक्ष्याभिधा-ादिति चेन्नाम्ना वस्तुसङ्कीर्तनमात्रमुद्देश इति भिन्नप्र-ण मात्रपदतात्पर्यात्। ननु लक्ष्यपदेन लक्ष्यमुद्दिश्य लक्ष-विधानात् लक्षणात्मकशास्त्रे लक्ष्यभागस्यापि सङ्ग्राह्य-ात् किमर्थं तत्रातिव्याप्तिवारणमिति चेत्। न। लक्ष-ान्तर्गतोद्देशात् पृथगुद्देशस्य प्रणयनात्तस्य सङ्ग्रा-ता। ननु मौलिकृतग्रन्थोद्देशे सङ्कीर्तनमव्यापकमिति त्। न। ज्ञायमानलक्षणवाक्यायसमभिव्याहृतं नाम देश इति तदर्थं विवक्षान्तरकरणात् सर्वं सुस्थम्। लक्ष-स्य दूषणत्रयमस्ति अव्याप्तिरतिव्याप्तिरसम्भवश्चेति। त्र लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षणस्य र्तनमतिव्याप्तिः क्वापि लक्ष्ये ऽवर्तनमसम्भवः। इदं च यं सर्वत्र परिहर्तव्यम्। लक्षणात्मकं शास्त्रं लक्ष-ति। लक्षणं त्विति। लक्षणं लक्षणवाक्यमित्यर्थः। क्षणस्य लक्षणकथने तु असाधारणधर्म इत्येव लक्षणस्य

लजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसा
धिगम इति न्यायस्यादिमं सूत्रम् । अस्यार्थः
प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मोक्ष
प्राप्तिर्भवतीति । न च प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञा

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः(२) ॥ इति
प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनं च दृष्टा
न्तौ च सिद्धान्ताश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वाद
जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलानि च जातय
निग्रहस्थानानि चेति द्वन्द्वः । यद्यप्यत्र समस्यमानपदार्थे
प्रमाणप्रमेययोरभेदात् [illegible]
पि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुत्वम् ।
स्येति । न्यायशास्त्रस्येत्यर्थः । शास्त्रशब्दार्थस्तु

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥(३)

इत्यनेन ज्ञेयः । सूत्रे निःश्रेयसेत्यत्र निश्चितं श्रेयो
यसमिति कर्मधारये ऽचतुरेत्यादिसूत्रेणादन्तत्वं
त्यते तथात्र मोक्षरूपं ग्राह्यम् ।
रिति । अनारोपितरूपत्वं तत्त्वशब्दार्थः । तदप्यनारो

(१) पदार्थतत्त्व-पा २ पु० ।

(२) अयं श्लोकः पराशरोपपुराणे १८ अध्याये वर्तते । स्वर
सरमित्यपि केचित् पठन्ति । मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासेन शिशुपाल
वधटीकायां मल्लिनाथेनाप्ययं श्लोक उद्धृतः ।

(३) मीमांसाश्लोकवार्त्तिके शब्दपरिच्छेदे ४ कारिका । पृ०

सम्यग् ज्ञानं तावद्भवति
परीक्षा न क्रियन्ते । यदाह भाष्यकारः ।
विधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो
परीक्षा चेति । उद्देशस्तु नाममात्रेण

र्थिनस्तद्वलक्षणादौ प्रवृत्तिर्न स्याच । प्रयोजकत्वे
पञ्चम्या न लक्षणा गौरनित्य
पत्तेः तत्र गोत्वरूपविशेषणांशे बाधात्
व्यक्त्याद्येकदेशभूतायामनित्यत्वान्वयः प्रकृते च
धर्मित्वरूपप्रयोजकत्वांशे शास्त्रान्वय इति तु भेदः ।
प्रयोज्यं तत्त्वज्ञानमपि न साक्षान्मोक्षं जनयति किं तु
थ्याज्ञानध्वंसादिक्रमेणेति ज्ञेयम् । तदुक्तं गौतमेन ।
न्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
पायादपवर्गः[1] इति । त्रिविधा चेति । तिस्रो विधा
सा त्रिविधा । अस्येति । अस्यैव शास्त्रस्येत्यर्थः ।
वहारः । त्रैविध्यमेव दर्शयति । उद्देश इति ।
विभागो लक्षणं परीक्षा चेति
तथापि विशेषनाममात्रसङ्कीर्तनरूपं विभागमुद्देशा
न्तर्भाव्य त्रैविध्योक्तिः । प्रथमोद्दिष्टमुद्देश्यं प्रथमं
उद्देशस्त्विवति । कीर्तनमुद्देश इत्युच्यमाने
दावतिव्याप्तिस्ततः सङ्कीर्तनमिति । ५
विषाणमित्यादावतिव्याप्तिस्ततो

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० २ ।
इत्यादर्शपुस्तके राधामोहनगोस्वामिभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रविवरणे पाठः ।

म् । तच्चास्मिन्नेव सूत्रे कृतम् । लक्षणं त्वसा-

ावत्यप्युच्यमाने घट इत्यादावतिव्याप्तिस्ततो नामेति । धत्यप्युच्यमाने प्रमाकरणं प्रमाणमित्यादौ लक्षणवाक्ये तं तत्रापि प्रमाणमिति लक्ष्यभागस्य वस्तुभूतस्य नाम्ना ङ्कीर्तनादत उक्तं नाममात्रेणेति । अथ लक्ष्यभागस्य क्षणेनानभिधानात् नाममात्रेण लक्ष्यमभिधीयत इति नस्तत्रैवातिव्याप्तिरिति चेत् । न । सामानाधिकरण्यय- ान लक्षणभागेनापि लक्ष्याभिधानाद् भवति मात्रपदेन ृह्यावृत्तिः । ननु पृथिव्या गन्धो लक्षणमिति व्यधिकरणे द्वाक्ये तथाप्यतिव्याप्तिस्तत्र केवलेन नाम्ना लक्ष्याभिधा- ादिति चेन्नाम्ना वस्तुसङ्कीर्तनमात्रमुद्देश इति नियमा- ेण मात्रपदतात्पर्यात् । ननु लक्ष्यपदेन लक्ष्यमुद्दिश्य लक्ष- ाविधानात् लक्षणात्मकशास्त्रे लक्ष्यभागस्यापि सङ्ग्राह्य- वात् किमर्थं तत्रातिव्याप्तिवारणमिति चेत् । न । लक्ष- ाद्यन्तर्गतोद्देशात् पृथगुद्देशस्य प्रणयनात्तत्र तस्य सङ्ग्रा- ा । ननु मौनिकृतग्रन्थोद्देशे सङ्कीर्तनमव्यापकमिति त् । न । ज्ञायमानलक्षणवाक्याद्यसमभिव्याहृतं नाम देश इति तदर्थं विवक्षान्तरकरणात् सर्वं सुस्थम् । लक्ष- स्य दूषणत्रयमस्ति अव्याप्तिरतिव्याप्तिरसम्भवश्चेति । त्र लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षणस्य र्तनमतिव्याप्तिः क्वापि लक्ष्ये ऽवर्तनमसम्भवः । इदं च यं सर्वत्र परिहर्तव्यम् । लक्षणात्मकं शास्त्रं लक्ष- ति । लक्षणं त्विति । लक्षणं लक्षणवाक्यमित्यर्थः । क्षणस्य लक्षणकथने तु असाधारणधर्म इत्येव लक्षणस्य

कालीनं जन्म किं तु द्रव्यं निर्गुणमेव प्रथममुत्पद्यते पश्चात् तत्समवेता गुणा उत्पद्यन्ते। समानकालोत्पत्तौ तु गुणगुणिनोः समानसामग्रीकत्वाद् भेदो न स्यात् कारणभेदनियतत्वात् कार्यभेदस्य। तस्मात् प्रथमे क्षणे निर्गुण एव घट उत्पद्यते गुणेभ्यः पूर्वभावीति भवति गुणानां समवायिकारणम्। तदा कारणभेदोऽप्यस्ति घटो

समानकालोत्पत्ताविति । गुणगुणिनोः कालोत्पत्तावुच्यमानायां समानसामग्रीकत्वात् मानसमवायिकारणकत्वात् कपालरूपघटरूपयोः न स्यादिति योजना। अयमर्थः। गुणगुणिनोः सम लोत्पत्तौ यद्गुणिनो घटस्य समवायिकारणं ... णस्य वाच्यं न तु गुणी घटः तस्य पौर्वापर्याभावादेवं कपालरूपस्य घटरूपस्य च कपालमेव समवायिकारणं। वक्तिं तथा चानयोः समानसमवायिकत्वाद् न स्यादेकदा रूपभेदे समवायिकारणभेदस्य ... दिति। ननु सामग्रीशब्दो यथाश्रुत एवास्त्विति चेत्। गुणगुणिनोः समानकालोत्पत्तिकत्वे ऽपि ... दिभेदकृतः सामग्रीभेदो भविष्यति तथा च ... समानकालोत्पत्तिकत्वं न समानसामग्रीकत्वे समानसमवायिकारणकत्वे तु तत् ... कारणभेदेति। समवायिकारणभेदेत्यर्थः। स्येति। रूपलक्षणकार्यभेदस्येत्यर्थः।

हि घटं प्रति न कारणमेकस्यैव पौर्वापर्याभावात् । न हि स एव तमेव प्रति पूर्वभावी पश्चाद्भावी चेति । स्वगुणान् प्रति तु पूर्वभावित्वाद्भवति गुणानां समवायिकारणम् । नन्वेवं सति प्रथमे क्षणे घटोऽचाक्षुषः स्यादरूपिद्रव्यत्वाद् वायुवत् तदेव हि द्रव्यं चाक्षुषं यन्म-

---

न्ति । घटरूपकपालरूपयोरित्यर्थः । ननु कपालरूपस्य कपालरूपमेव समवायिकारणं घटरूपस्य घटरूपमेव तथा च समवायिकारणभेदो वरीवर्तीत्यत आह । घटो हीत्यादि । यथात्र भेदे कार्यकारणभावो नास्ति एवं कपालरूपस्यापि न कपालरूपं कारणमभेदादेवेत्याशयः । नन्वेवमिति । घटस्य निर्गुणत्वे सतीत्यर्थः । अचाक्षुषः स्यादिति । चक्षुर्जन्यज्ञानविषयो न स्यादित्यर्थः । अरूपिद्रव्यत्वादिति । द्रव्यत्वादित्युक्ते घटादौ व्यभिचारोऽत उक्तमरूपीति । अरूपित्वादित्युक्ते रूपादौ व्यभिचारोऽत उक्तं द्रव्यत्वादिति । अत्र दृष्टान्तमाह । वायुवदिति । द्रव्यचाक्षुषत्वे प्रयोजकमाह । तदेव हीति । उद्भूतरूपवत्त्वमात्रं यद्युच्येत तदा परमाणुद्व्यणुकयोश्चाक्षुषत्वं स्यादत उक्तं महत्त्वे सतीति । एतावन्मात्रोक्तौ तु आत्मादेश्चाक्षुषत्वं स्यादत उद्भूतरूपवदिति । महत्त्वे सति रूपवत्त्वमित्युक्ते तप्तवारिस्थवन्हेश्चाक्षुषत्वं स्यादत उद्भूतेति । घटस्य निर्गुणत्वेऽचाक्षुषत्वं दोषमुक्त्वा दोषा-

ह्स्वे सत्युद्भूतरूपवत्। अद्रव्यं च स्याद् गुणाश्रयत्वाभावाद् गुणाश्रये। द्रव्यमिति हि द्रव्यलक्षणम्। सत्यम्। प्रथमे क्षणे घटो यदि[1] चक्षुषा न गृह्यते तदा का नो हानिः। न हि सगुणोत्पत्तिपक्षेऽपि निमेषावसरे घटो गृह्यते। तेन व्यवस्थितमेतन्निर्गुण एव प्रथमं घट उत्पद्यते द्वितीयादिक्षणेषु[2] चक्षुषा गृह्यते। न च प्रथमे क्षणे गुणाश्रयत्वाभावादद्रव्यत्वापत्तिः समवायिकारणं द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणयोगाद् योग्यतया गुणाश्रयत्वाच्च (योग्यता च गुणात्यन्ताभावाभावः)[3]। असमवायिकारणं तदुच्यते

न्तरमाह। अद्रव्यं चेति। अचाक्षुषत्वमद्रव्यत्वं दोषद्वयं भवतीत्युक्तं तत्राद्यो दोष एव न ... परिहरति। सत्यमिति। आशयं विवृणोति। क्षण इति। द्वितीयादिक्षणेष्विति। ननु घटे रूपोत्पत्तावपि चक्षुषा ग्रहणं न स्यात् तत्र कारणत्वात् कारणं च पूर्ववृत्त्यपेक्षितमित्याक्षेपे दीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तृती ... दि ...

---

(१) परमसूक्ष्मो यदि घटादिः—पा· २। ३ पु·।
(२) क्षणे सु—पा· २। ३ पु·।
(३) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति १। २ ...

यत् समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं तदसमवायिकारणम्। यथा तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणं तन्तुसंयोगस्य गुणस्य पटसमवायिकारणेषु तन्तुषु गुणिषु समवेतत्वेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन पटं प्रति कारणत्वाच्च । एवं तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणम् । ननु पटरूपस्य पटः समवायिकारणं तेन तद्गतस्यैव कस्यचिद्धर्मस्य पटरूपं प्रत्यसमवायिकारणत्वमुचितं तस्यैव समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वान्न तन्तुरूपस्य तस्य समवायिकारण-

---

इति समाधानं ज्ञेयम् । गुणाश्रयत्वं त्विति[1]।गुणाश्रयत्वयोग्यतावच्छेदकं त्वित्यर्थः । तत्र गुणप्रागभावसत्त्वेन गुणात्यन्ताभावासत्त्वादित्यर्थः । असमवायिकारणं लक्षयति । यत् समवायीति । समवायिकारणप्रत्यासन्नं समवायिकारणसमवेतम् । अवधृतं निश्चितं सामर्थ्यं कारणत्वं यस्य तदवधृतसामर्थ्यम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणमित्युक्ते तन्तुरूपादावतिव्याप्तमत उक्तमवधृतेत्यादि । तावत्युक्ते तन्त्वादौ गतमत उक्तं

---

(१) अयं पाठः चतुर्षु मूलपुस्तकेषु न दृश्यते ।

प्रत्यासत्त्यभावात् । नैवम् । तत्समवायि-
कारणसमवायिकारणप्रत्यासन्नस्यापि परम्-
परया[1] समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात् । नि-
मित्तकारणं तदुच्यते । यन्न समवायिकारणं
नाप्यसमवायिकारणमथ च कारणं तन्निमित्त-
कारणम् । यथा वेमादिकं पटस्य निमित्तकार-
णम् । तदेतद्भावानामेव त्रिविधं कारणमभा-
वस्य तु निमित्तमात्रं[2] तस्य क्वचिदप्यसमवा-
यात् समवायस्य तु भावद्वयधर्मत्वात् । त...

समवायिकारणेत्यादि । त...
यिकारणेति । अयमर्थः । समवायिकारणेन सह
सत्तिर्द्वेधा क्वचित् कार्यैकार्थसमवायलक्षणा
पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य स्वकार्येण प...
सहैकस्मिन् तन्तुरूपेऽर्थे प्रत्यासत्तिः। क्वचित्तु ...
र्थसमवायलक्षणा यथा पटगतं रूपं ...
णस्य तन्तुरूपस्य कारणेन पटेन सहैकस्मिन् ...
ऽर्थे प्रत्यासत्तिः । ...
सम्बन्धे कार्यसमवायित्वेन अनुगतत्वाज्ञानानुगमः
कार्यकारणभावनिरूपकौ तन्तुपटौ तन्मध्ये कार्येण
सहैकार्थे तन्तुषु समवायवान् तन्तुसंयोगः । एवं

(१) तन्तुरूपस्येत्यधिकं १ पु० ।
(२) निमित्तकारणमात्रम्—पा० २ पु० ।

तस्य त्रिविधस्य कारणस्य मध्ये यदेव कथमपि सातिशयं तदेव करणम् । तेन व्यवस्थितमेतल्लक्षणं प्रमाकरणं प्रमाणमिति । यत्त्वनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति लक्षणम् । तन्न । एकस्मिन्नेव घटे घटोऽयंघटोऽयमिति धारावाहि-

---

कारणभावनिरूपके पटतद्गतरूपे तन्मध्ये कारणेन पटेन एकार्थे तन्तुषु समवायि तन्तुरूपमित्यर्थः । नन्वात्मसुखे कार्यकारणभावनिरूपके तन्मध्ये कार्येण सुखेनैकार्थसमवायी धर्म इति तत्रासमवायिकारणत्वं स्यादिति चेद् यस्य निरुक्तैकार्थसमवायित्वेन रूपेण कारणता तस्यासमवायिकारणत्वं धर्मस्य तु धर्मत्वेनैव सुखकारणत्वमिति नातिव्याप्तिः । भाट्टोक्तं प्रमाणलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति । **यत्त्विति ।** अनधिगतार्थस्य गन्तृ बोधकमनधिगतार्थगन्तृ । ननु गन्तृशब्दस्य तृन्प्रत्ययान्तत्वे न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति(१) षष्ठीनिषेधात् तत्समासानुपपत्तिः तृजन्तत्वे तु कर्तरीति षष्ठीसमासस्यैव निषेध इति चेत् । न । न लोकेतिसूत्रे कृद्योगलक्षणायाः षष्ठ्या निषेधे कर्तरि चे(२)त्यत्र च कृद्योगलक्षणषष्ठीसमासस्य निषेधे ऽप्यत्र शेषलक्षणायास्तस्याः समास उपपन्न इति । अगृहीतविषयकयथार्थज्ञानं प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति निष्कृष्टोऽर्थः । तत्रेति यदुक्तं तदुपपादयति । **एकस्मिन्निति ।**

---

(१) पाणिनिसूत्रम् । अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ ६९ ।
(२) पाणिनिसूत्रम् । अ॰ २ पा॰ २ सू॰ १६ ।

कज्ञानानां गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न चान्यान्यक्षणविशिष्टविषयीकरणादनधिगतार्थगन्तृता। प्रत्यक्षेण सूक्ष्मकालभेदानाकलनात्। कालभेदग्रहे हि क्रियादि[1]संयोगान्तानां चतु-

---

धारावाहिकज्ञानानामिति। धारारूपेण वहन्तीति धारावाहीनि धारावाहीन्येव धारावाहिकानि स्वार्थे कप्रत्ययः तानि च तानि ज्ञानानि तेषामित्यर्थः। अप्रामाण्येति। अप्रमात्वप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा च तत्करणं प्रमाणं न स्यादिति भावः। क्षणलवादीनां विशेषणानां [illegible] तद्विशिष्टो घटोऽपि भिद्यत इति [illegible] न्तृत्वमित्याशङ्कामुपन्यस्य निराकरोति। न चेति। [illegible] हेतुमाह। प्रत्यक्षेणेत्यादि। क्रियादिसंयोगान्तानामिति। क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनाश उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति न्यायेन प्रसिद्धकालभेदानां क्रियादिसंयोगान्तानां चतुर्णां शतपत्त्रपत्त्रशतं मया [illegible] युगपद्भिन्नमिति लोकसिद्धो योऽभिमानः स [illegible] ननु धारावाहिकस्थले द्वितीयक्षणे घटोऽयमिति यज् [illegible] तत् प्रथमक्षणे कुतो न स्यात् सामग्रीसत्त्वादिति [illegible] अत्र [illegible] काभ्यां कल्प्यते तथा च नोत्तरज्ञानं पूर्वक्षण [illegible]

---

(१) क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् [illegible] त्तरसंयोगोत्पत्तिरिति क्रियादि–पा० २ पु०।

णां यौगपद्याभिमानो न स्यात् । क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनाशस्ततश्चोत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति । ननु प्रमायाः कारणानि बहूनि सन्ति प्रमातृप्रमेयादीनि तान्यपि किं करणानि उत नेति । उच्यते । सत्यपि प्रमातरि प्रमेये च प्रमानुत्पत्तेः इन्द्रियसंयोगादौ सत्यविलम्बेन प्रमोत्पत्तेरत इन्द्रियसंयोगादिरेव करणम् । प्रमायाः साधकत्वाविशेषे ऽप्यनेनैवोत्कर्षेणास्य प्रमात्रादिभ्योऽतिशयितत्वादतिशयितं साधकं साधकतमं तदेव करणमित्युक्तम्[१] । अत इन्द्रियसंयोगादिरेव प्रमाकरणत्वात् प्रमाणं न प्रमात्रादि । तानि च प्रमा-

---

रणाभावादिति तत्त्वम् । अथात्ममनोयोगादेर्व्यापारात्मादौ सत्त्वाद् व्यापारवत्त्वाविशेषे करणे कर्त्रादिलक्षणं दुर्ज्ञानमिति सन्दिहानः पृच्छति । नन्विति । रयति । उच्यत इति । इन्द्रियसंयोगादौ सती- इन्द्रियं च संयोगश्च तावादी यस्य स तादृशः । दिशब्देन निर्विकल्पकज्ञानादि गृह्यते । तानि च प्रमा- णीति ।

---

(१) तदेव प्रमायाः करणमित्युक्तं प्रागेव-८२ १ पृ० ।

णानि चत्वारि । तथा च न्यायसूत्रम् । प्रत्य-
क्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति[१] ।

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः, काणादसुगतौ पुनः ।
अनुमानं च, तच्चाथ सांख्याः शब्दं च ते अपि ॥
न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ।
अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ॥
अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ।
सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥[२]

इत्यादिवचनान्मतान्तरे प्रमाणाख्यीयस्त्वयद्दु
ऽपि गौतममते चत्वार्येव प्रमाणानीत्यर्थः । उक्ते ऽर्थे सू
संवादं दर्शयति । तथा चेत्यादि । सूत्रे विभागेनोद्दे
न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरत्वात् चत्वार्येवेति लभ्
इत्याशयः । अक्षिअक्षि प्रतीति वीप्सायामव्ययीभाव
मासे प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति[३]टच्प्रत्यये प्रत्यक्षमि
सिद्धं भवति । न चैवं प्रत्यक्षो घटः प्रत्यक्षा कन्ये
दिप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अर्शआदिभ्योऽजित्य
अन्ये तु कुगतिप्रादय[५] .
जन्तत्वेन सामञ्जस्यादिति ।

(१) अ १ पा. १ सू. ३ ।

(२) एताः कारिकाः तार्किकरक्षायां प्रमाणप्रकरणे
लेनोक्ताः ।

(३) अ. ५ पा. ४ सू. १०७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य
पाणिनिसूत्रस्यशरदादिगणसूत्रमिदम् ।

(४) पाणिनिसूत्रम् । अ. ५ पा. २ सू. १२७ ।

(५) पाणिनिसूत्रम् । अ. २ पा. २ सू. १८ ।

किं पुनः प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिणी च प्रमा सैवोच्यते येन्द्रियजा । सा च द्विधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् । तस्याः करणं त्रिविधम् । कदाचिदिन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कदाचिज्ज्ञानम् । कदा पुनरिन्द्रियं करणम् । यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलम् । तथाह्यात्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन

...क्षं प्रति गतमक्षं प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषे परवल्लिङ्गं ...तत्पुरुषयोरिति[1] परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायां द्विप्रा...प्तालम्पूर्वगतिसमासेषु नेति[2] परवल्लिङ्गतायाः प्रति...धादभिधेयलिङ्गतोपपद्यते चक्षुरादौ च प्रत्यक्षशब्दस्य ...ङ्कजादिशब्दवद् वृत्तिरुपपन्नेत्याहुः ।

प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह । ...क्षात्कारीति । साक्षात्कारिणी चासौ प्रमा चेति कर्म...ये स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुङ् समानाधिकरणे स्त्रि...पूरणीप्रियादिष्विति[3] पुंवद्भावः । येन्द्रियजेति । ...न्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्येत्यर्थः । तेन मनस्त्वेन मनोजन्याया-

---

(१) पाणिनिसूत्रम् । अ २ पा० ४ सू० २६ ।

(२) परवल्लिङ्गमितिपाणिनिसूत्रस्थं वार्त्तिकम् ।

(३) पाणिनिसूत्रम् । अ० ६ पा० ३ सू० ३४ ।

इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्व[1]नियमात्। ततोऽर्थसन्निकृष्टेनेन्द्रियेण निर्विकल्पकं नामजात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि किञ्चिदिदमिति ज्ञानं जन्यते। तस्य ज्ञानस्येन्द्रियं करणं छिदाया इव परशुः। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽवान्तरव्यापारः छिदाकरणस्य परशोरिव दारुसंयोगः। निर्विकल्पकं ज्ञानं फलं परशोरिव छिदा। कदा पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम्। यदा निर्विकल्पकानन्तरं[2] सविकल्पकं [illegible]
मजात्यादियोजनात्मकं डित्थोऽयं [illegible]
श्यामोऽयमिति विशेषणविशेष्यावगाहि

मनुमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति। न [illegible] त्व [illegible]
नेति। नाम सञ्ज्ञा जातिर्घटत्वादिः आदिशब्देन [illegible]
पादेर्ग्रहणं तेषां योजना [illegible]
इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इति। तज्जन्यस्तज्जन्यजनको
पारः प्रकृते इन्द्रियजन्य इन्द्रियजन्यज्ञानजनकः [illegible]
योर्मध्ये वर्तमानत्वादवान्तरत्वम्। [illegible] दि
जनात्मकमिति। [illegible]

(१) प्राप्यकारित्व—पा० २ पु०।

(२) निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं—पा० २ पु०।

मुत्पद्यते तदा इन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम् । निर्विकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । सविकल्पकं ज्ञानं फलम् । कदा पुनर्ज्ञानं करणम् । यदोक्तसविकल्पकानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो जायन्ते तदा (निर्विकल्पकं) ज्ञानं[1] करणम् । सविकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । हानादिबुद्धयः[2] फलम् । तज्जन्यस्तज्जन्यजनकोऽवान्तरव्यापारः । (यथा कुठारजन्यः कुठारदारुसंयोगः कुठारजन्यच्छिदाजनकः ।)[3] अत्र कश्चिदाह । सविकल्पकादीनामपीन्द्रियमेव करणं यावन्ति त्वान्तरालिकानि सन्निकर्षादीनि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार इति । इन्द्रियार्थयोस्तु यः सन्निकर्षः

...दोक्तसविकल्पकानन्तरं हानेति । दोषवति वस्तुनि हेयत्वबुद्धिः सा हानबुद्धिः । गुणवति योपादेयत्वबुद्धिः सोपादानबुद्धिः । उभयाभाववति योपेक्षणीयबुद्धिः सोपेक्षाबुद्धिरित्यर्थः । करणभेदानभिधाय सन्निकर्षभेदानाह । इन्द्रियार्थयोस्त्वित्यादि ।

---

(१) सदा ज्ञानं–पा॰ २ पु॰ ।

(२) बुद्धिरेव–पा॰ २ पु॰ ।

(३) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति १ । ३ पु॰ ।

लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् । येन ह्यनुमीयते

तच्च सामान्यलक्षणयोगजधर्मज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यतया त्रिविधम् । तत्राद्यं घट इति प्रत्यक्षं भूतभाविवर्तमानयावद्घटविषयकमाद्यं तद्धि घटत्वेन ज्ञायमानेन प्रत्यासत्त्या जन्यते । यथा वा प्रमेयमिति प्रत्यक्षं यावत्प्रमेयविषयकम् । प्राञ्चस्तु न सामान्यं प्रत्यासत्तिः किं तु वर्तमानगतसन्निकर्षेणैवासन्निकृष्टातीतानागतादिभानं गौरवेण यावद्विषयकेन्द्रियसन्निकर्षस्याहेतुत्वात् । न चैवं पटादेरप्यसन्निकृष्टत्वाविशेषे घटोयमितिप्रत्यक्षविषयतापत्तिः प्रकारीभूतसामान्याश्रयत्वस्यैव नियामकत्वादित्याहुः । योगिनां यावत्पदार्थगोचरं प्रत्यक्षं द्वितीयं तद्धि योगजधर्मेण प्रत्यासत्त्या जन्यते । तृतीयं परमाणुमहं जानामीति पर
एवंशे प्रत्यक्षं कविकाव्यादिमूलभूतसंसर्गज्ञानं च त
ज्ञानलक्षणेन सन्निकर्षेण जन्यते । तच्च जन्यसविकल्पके
प्रत्यासत्तिः । ईश्वरज्ञाननिर्विकल्पकयोरप्रत्यासत्तित्वा
इदं च मनस एवासत्तिरित्येके । बहिरिन्द्रियस्यापि तदा
त्तिरित्यपरे । जन्यप्रमामात्रे विशेष्यसम्बद्धविशेषणज्ञ
गुणः । जन्यप्रत्यक्षप्रमामात्रे तु भ्रमविरोधिसन्निकर्षो
इति कश्चित् । अदृष्टविशेषस्तथेति रत्नकोषकृतः । स्थू
वयविप्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्ष इति ।

उपजीव्यं प्रत्यक्षं निरूप्य तदुपजीवकमनुमानं नि
पयति । लिङ्गपरामर्श इति । लीनमर्थं गमयतीति लि
तस्य परामर्शस्तृतीयं ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवानय
स्येवमाकारकम् । इदं च वार्त्तिककारमतम् । मणिकृ
तु व्याप्तिज्ञानमनुमानमिति । यत्तु परामृश्यमानं लि

तदनुमानम् । लिङ्गपरामर्शेन चानुमीयते ऽतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् । तच्च धूमादिज्ञानमनुमितिं प्रति करणत्वात् । अग्न्यादिज्ञानमनुमितिः तत्करणं धूमादिज्ञानम् । किं पुनर्लिङ्गं कश्च तस्य परामर्शः । उच्यते । व्याप्तिबलेनार्थगमकं लिङ्गम् । यथा धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् । तथाहि यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिस्तस्यां गृहीतायामेव व्याप्तौ धूमोऽग्निं गमय-

---

नुमानमित्युदयनाचार्यमतम् । तन्न । अतीतानागतस्थले लिङ्गाभावेनानुमित्यनुदयप्रसङ्गात् । ननु लिङ्गपरामर्शस्य चरमकारणत्वात् तस्य च स्वोत्तरभाविभावभूतकारणानपेक्षस्वरूपत्वाद् व्यापाराभावेन करणत्वाभावात् कथमनुमानत्वमिति चेत् । न । वार्त्तिककारमते यस्मिन् सति क्रिया भवत्येव तस्यैव करणत्वेन निर्व्यापारत्वस्यादोषत्वादिति । ननु कोऽसौ लिङ्गपरामर्श इत्यत आह । तच्चेति । सर्वनामान्युद्देश्यविधेययोरेकत्वमापादयन्ति पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाञ्जि भवन्तीति वामनवचनाद्धूमादिज्ञानापेक्षया तदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । तदुक्तम् । शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येति । व्याप्तिलक्षणमाह । यत्रेत्यादिना । अत्र लक्षणं साहचर्येत्यादि । धूमाग्निपदं तूदाहरणार्थमिति ज्ञेयम् । सहचरत इति सहचरौ तयोर्भावः साहचर्यं तस्य नियमो नाम व्याप्तिरित्यक्षरार्थः । यद्यपि साहचर्यमात्रं न व्याप्तिः सोपाधावपि गतत्वात् । नापि

त्यतो व्याप्तिबलेनाग्न्यनुमापकत्वाद् धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् । तस्य तृतीयं ज्ञानं लिङ्गपरामर्शः । तथाहि प्रथमं तावन्महानसादौ भूयोभूयो धूमं पश्यन् वह्निं पश्यति तेन भूयोदर्शनेन धूमाग्न्योः स्वाभाविकं सम्बन्धमवधारयति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति । यद्यपि यत्रयत्र मैत्रीतन-

---

नियतत्वेन विशेषितं सद् व्याप्तिघटितत्वेनात्माश्रयात् । तथाप्यनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरिति दर्शयितुं नियमपदनिर्देश इति भावः । यत्तु ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनात्[1] ॥

इति वचनात् तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेवाविनाभाव इति सौगतमतम् । तन्न । रसादिना रूपाद्यनुमानस्य सकलजनसिद्धत्वात् । न ह्यनयोः कार्यकारणभावो न वा तादात्म्यमिति । धूमलक्षणं कार्यं वह्निलक्षणं कारणमनुमापयति शिंशपात्वं च तादात्म्याद् वृक्षत्वमनुमापयतीति सौगताशय इत्यादि सङ्क्षेपः । ननु तृतीयज्ञानं परामर्श इत्युक्तं तन्न सञ्जाघटीति व्याप्तिग्राहकाणां सहचारदर्शनानां बहुत्वादित्यत आह । प्रथममित्यादि ।

---

(१) इयं कारिका न्यायकन्दलीग्रन्थे ऽनुमाननिरूपणप्रकरणे श्रीधरेण तदुक्तमित्यादिना धृता । तत्र दर्शनान्न तु दर्शनादिति चतुर्थपादस्य पाठः । सर्वदर्शनसङ्ग्रहे बौद्धदर्शने ऽपीयं धृता । तत्र दर्शनान्नादर्शनादिति पाठः । तार्किकरक्षाव्याख्यानन्यायसारसङ्ग्रहे वरदराजेनापि यथाहुरित्यादिना धृता ।

यत्वं तत्रतत्र श्यामत्वमपीति भूयोदर्शनं समानमवगम्यते तथापि मैत्रीतनयत्वश्यामत्वयोर्न स्वाभाविकः सम्बन्धः किं त्वौपाधिक एव शाकाद्यन्नपरिणामस्योपाधेर्विद्यमानत्वात्। तथाहि श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं न प्रयोजकं किंतु शाकाद्यन्नपरिणतिभेद एव प्रयोजकः प्रयोजकश्चोपाधिरित्युच्यते। न च धूमाग्न्योः सम्बन्धे कश्चिदुपाधिरस्ति। अस्ति चेत् योग्योऽयोग्यो वा। अयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वाद् योग्यस्य चानुपलभ्यमानत्वान्न यत्रोपाधिरस्ति

ग्यादिग्रहमारभ्य तृतीयत्वमित्याशयः। किं त्वौपाधिक इति। उपाधेर्जात इत्यर्थः। श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वमित्यादि। अयं भावः। कश्चित्तार्किको मैत्र्याः पूर्वतनान् सप्त पुत्राननुभूयाष्टमं गर्भस्थं पुत्रं पक्षीकृत्यैवमनुमानं रचयति विमतः पुत्रः श्यामो भवितुमर्हति मैत्रीतनयत्वात् सम्प्रतिपन्नमैत्रीतनयवदिति अत्रान्य आह श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं न प्रयोजकं किं तु शाकाद्याहारपरिणतिभेद एव। अयं च शङ्कितोपाधिः मैत्रीतनयत्वलक्षणसाधनाव्यापकत्वानिश्चयात्। आर्द्रेन्धनसंयोगादिस्तु निश्चित एवेति। यद्यपि नीलोत्पलादौ श्यामत्वसत्त्वेऽपि शाकाद्याहारपरिणतिभेदो नास्तीत्यसमञ्जसं तथापि यत्र पुरुषस्य श्यामत्वं तत्रोक्त उपाधिरस्त्येवेति सर्वं

तत्रोपलभ्यते यथाग्नेर्धूमसम्बन्ध आर्द्रेन्धनसंयोगः, हिंसात्वस्य चाधर्मसाधनत्वेन सह सम्ब-

समञ्जसम् । अस्य लक्षणं तु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्यापकत्वम् । साध्यसमव्यापक उपाधिरित्युक्ते ऽनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्घटवदित्यत्र सकर्तृकत्वमुपाधिः स्यादत उक्तं साधनाव्यापकेति । तावत्युक्ते तत्रैव प्रयोगे घटत्वमुपाधिः स्यादत उक्तं साध्यव्यापक इति । साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक उपाधिरित्युक्ते तत्रैव श्रावणत्वमुपाधिः स्यादतः समपदग्रहणम् । सर्वत्र साध्यव्यापकत्वं दृष्टान्ते ग्राह्यम् । साधनाव्यापकत्वं च पक्ष इति विवेकः । स्फटिकगतत्वेन लौहित्यावभासे जपाकुसुमवत्साधनत्वाभिमतगतत्वेन स्वधर्मभूतायाः व्याप्तेः प्रतिभासस्तन्निमित्तत्वेनास्योपाधिव्यपदेश इति । दूषकता चोपाधेः स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकतया स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा । तथाहि [illegible]त्वं साध्यव्यभिचारि साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारि[illegible] यद् यद्व्यापकव्यभिचारि तत् तद्व्याप्यव्यभिचारि यथा पृथिवीत्वव्यापकद्रव्यत्वव्यभिचारि गुणत्वादि पृथिवीत्वमपि व्यभिचरतीति सामान्यतोऽविशेषतस्तु मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि तद्व्यापकशाकाद्याहारपरिणतिभेदव्यभिचारित्वात् प्रमेयत्ववदिति शाकाद्यन्नपरिणतिभेदनरश्यामत्वयोर्वैद्यकशास्त्रात् कार्यकारणभावावगमात् कारणाभावे कार्यभूतश्यामत्वासम्भव इति विपक्षे बाधकस्तर्क इति द्रष्टव्यम् । **हिंसात्वस्य चाधर्मसाधनत्वेनेति** । अहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वध इत्य-

न्धे निषिद्धत्वमुपाधिः, मैत्रीतनयत्वस्य च श्यामत्वेन सह सम्बन्धे शाकाद्यन्नपरिणतिभेदः । न चेह धूमस्याग्निसाहचर्ये कश्चिदुपाधिरस्ति । यद्यभविष्यत् तदाऽद्रक्ष्यत् ततो दर्शनाभावान्नास्तीति तर्कसहकारिणानुपलम्भसनाथेन प्रत्यक्षेणैवोपाध्यभावोऽवधार्यते । तथा च उपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेन भूयोदर्शनजनितसंस्कारसहकृतेन साहचर्यग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव धूमाग्न्योर्व्याप्तिरवधार्यते । तेन

भिमानवानाहेतो ऽनुमानं रचयति । क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसावदिति । अत्र हिंसात्वं नाधर्मसाधनत्वे प्रयोजकं किं तु निषिद्धत्वमुपाधिरित्यर्थः । योग्यानुपलब्धिविषयतया धूमस्य वह्निसम्बन्धे उपाधिर्नास्तीत्याह । न चेह धूमस्येति । अनुपलब्धौ योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोधितारूपेति ज्ञेयम् । तर्कानुपलम्भाभ्यां सनाथेन प्रत्यक्षेणोपाध्यभावस्यावधारणे सति यत् फलं भवति तदाह । तथा चेति । व्यभिचारादर्शनं सहचारदर्शनं च व्याप्तिग्राहकम् । व्यभिचारादर्शनं च व्यभिचारज्ञानाभावः । व्यभिचारज्ञानं च निश्चयशङ्कासाधारणम् । उपाधिसंशयाहिता च व्यभिचारशङ्का उपाध्यभावावधारणे सति निवर्तेत इत्याशयेन तदवधारणस्य व्याप्तिग्रहोपयोग उक्त इत्यर्थः । भूयोदर्शनजनितसं-

धूमाग्न्योः स्वाभाविक एव सम्बन्धः न त्वौपाधिकः। स्वाभाविकश्च सम्बन्धो व्याप्तिः[1]। तदनेन न्यायेन धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां महानसे यद्धूमज्ञानं तत् प्रथमम्। पर्वतादौ पक्षे यद्धूमज्ञानं तद् द्वितीयम्। ततः पूर्वगृहीतां धूमाग्न्योर्व्याप्तिं स्मृत्वा यत्र धूमस्तत्राग्निरिति[2] तत्रैव पर्वते पुनर्धूमं परामृशति अस्त्यत्र पर्वते ऽग्निना व्याप्तो धूम इति तदिदं धूमज्ञानं तृतीयम्। एतच्चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येव स्यादिह तु कथमग्निना भवितव्यं तस्मादिहापि धूमोऽस्तीतिज्ञानमन्वेषितव्यम्। अयमेव लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिं प्रति करणत्वाच्चानुमानम्। तस्मादस्त्यत्र पर्वते

स्कारस्त्वनुकूलतर्कावतार इति ज्ञेयम्। पुनर्धूमं परामृशति अनुसन्धत्त इत्यर्थः। लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मृतिभ्यामेवानुमितिर्भवतीति कन्दलीकारादिमतं प्रतिक्षेप्तुमाह। एतच्चावश्याभ्युपेतव्यमिति। तस्मादस्त्यत्र पर्वत इति। तस्मात् तृतीयज्ञानात्। नन्वग्न्यनुमितेर्विषयोऽग्निः

(१) व्याप्तिरित्युच्यते–पा॰ २। ३ पु।
(२) यत्र धूमस्तत्राग्निरिति–इति नास्ति २। ३ पुस्तकयोः।

ऽग्निरित्यनुमितिज्ञानमुत्पद्यते । ननु कथं प्रथमं महानसे यद्धूमज्ञानं तन्नाग्निमनुमापयति[१] । सत्यम् । व्याप्तेरगृहीतत्वाद् गृहीतायामेव व्याप्तावनुमित्युदयात् । अथ व्याप्तिनिश्चयोत्तरकालं महानस एवाग्निरनुमीयताम् । मैवम् । अग्नेर्दृष्टत्वेन सन्देहास्यानुदयात्[२] । सन्दिग्धश्चार्थोऽनुमीयते । यथोक्तं भाष्यकृता । नानुपलब्धे न निर्णीते ऽर्थे न्यायः प्रवर्तते किं तु सन्दिग्धे । अथ पर्वतगतमात्रस्य पुंसो यद्धूमज्ञानं तत् कथं नाग्निमनुमापयति । अस्ति चात्राग्निसन्देहः साधकबाधकप्रमाणाभावेन संशयस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सत्यम् । अगृहीतव्याप्तेरिव गृहीतविस्मृतव्याप्तेरपि पुंसोऽनुमानानुदयेन व्याप्तिस्मृतेरप्यनुमितिहेतुत्वात् । धूमदर्शनाच्चो-

पर्वतस्तद्भयसंयोगश्च तत्र पर्वतस्तावच्चक्षुषैव गृहीतोऽग्नितत्संयोगौ च व्याप्तिग्राहकेणैव गृहीताविति नानुमेयं किञ्चिदिति चेत् । न । वह्निः पर्वतीयतयाऽनुमितिविषयः पर्वतीयत्वं च न प्रकारः किं तु संसर्ग एवेति सर्वं समञ्जसम् ।

(१) तचाग्न्यनुमापकम्—पा॰ २ । ३ पु॰ ।
(२) सन्देहाभावात्—पा॰ २ । ३ पु॰ ।

द्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं[1] स्मरति यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानस इति । तेन धूमदर्शने जाते व्याप्तिस्मृतौ भूतायां यद्धूमज्ञानं तत् तृतीयं धूमवांश्चायमिति तदेवाग्निमनुमापयति नान्यत् तदेवानुमानं स एव लिङ्गपरामर्शः । तेन व्यवस्थितमेतल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । तच्चानुमानं द्विविधम् । स्वार्थं परार्थं चेति । स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहेतुः । तथाहि स्वयमेव महानसादौ विशिष्टेन प्रत्यक्षेण धूमाग्न्योर्व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वतवर्तिनीमविच्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूमलेखां पश्यन्[2] धूमदर्शनाच्चोद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति यत्र

धूमदर्शनाद्व्याप्तिं स्मरति । एकसम्बन्धिदर्शनेऽपरसम्बन्धिस्मरणमिति भावः । स्वप्रतिपत्तिहेतुरिति । वाक्याप्रयुक्तः परामर्शः स्वार्थानुमानमित्यर्थः । विशिष्टेन व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतेन । उद्बुद्धसं-

(१) धूमदर्शनाद्व्याप्तिमिति टीकासम्मतः २ पुस्तके च पाठः ।

(२) पुनःपुनः पश्यन्—पा० १ पु० ।

धूमस्तत्राग्निरिति । ततोऽत्रापि धूमोऽस्तीति प्रतिपद्यते तस्मादत्र पर्वते ऽग्निरप्यस्तीति स्वयमेव प्रतिपद्यते तत् स्वार्थानुमानम् । यत्तु कश्चित् स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं बोधयितुं पञ्चावयवमनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम् । तद्यथा पर्वतोऽयमग्निमान् धूमवत्त्वाद् यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसः तथा चायं तस्मात्तथेति । अनेन वाक्येन प्रतिज्ञा-

---

स्कारः संस्कारस्योद्बोधः कार्योन्मुखत्वम् । स्वार्थानुमानं प्रदर्श्य क्रमप्राप्तं परार्थानुमानं प्रदर्शयति । यत्त्विति । पर्वतोऽयमग्निमान् धूमादिति । अत्र धूमस्य वह्न्यपहेतुत्वा वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या साध्यहेतुपदयोर्ज्ञानलक्षणेति वदन्ति । प्रतिज्ञावाक्यस्य पर्वतो वह्निमत्तया ज्ञातव्य इत्यर्थकरणात् तत्र ज्ञातव्यत्वे लक्षणा हेतुपदे तु धूमज्ञानादित्यर्थः क्रियत इत्युभयत्र ज्ञानलक्षणेति तदाशयः । अत्र धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति । मतुपो व्यर्थत्वाद्धेतुमात्रस्य ह्याकाङ्क्षितत्वादनाकाङ्क्षिताभिधाने ऽप्राप्तकालत्वादिति । अन्ये तु धूमादित्यनेन न कारको हेतुरभिधीयते किं [illegible] ज्ञापको वह्निमानिति साध्यनिर्देशानन्तरं कुत इति प्रमाणाकाङ्क्षायां धूमादिति प्रयोगात् पञ्चम्या अपि तत्र ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरत्वं तथा च हेतुवाक्यार्थे ज्ञापके ज्ञाप्यस्य साध्यस्य विषयत्वेनैवान्वय इति न साध्यपदे लक्षणेत्याहुः । अनेन वाक्येन प्रतिपा-

तदेवं धूमवत्त्वे हेतावन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिरस्ति । यत्तु वाक्ये केवलमन्वयव्याप्तेरेव प्रदर्शनम् तदेकेनापि चरितार्थत्वात् तत्राप्यन्वयस्यावक्रत्वात् प्रदर्शनम् । ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगात् । न तु व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तदेवं धूमवत्त्वं हेतुरन्वयव्यतिरेकी । एवमन्ये ऽप्यनित्यत्वादौ साध्ये कृतकत्वादयो हेतवोऽन्वयव्यतिरेकिणो द्रष्टव्याः । (यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वं यत्रानित्यत्वाभावस्तत्र कृतकत्वाभावः यथा गगने ।)[१] कश्चिद्धेतुः के[illegible]व-

स्यात् । न तु तत्समानविषयको निश्चय इत्[illegible] एतो न्यायजन्यज्ञानरूपपदार्थोपस्थितौ सत्यां स्वयमेव [illegible] तर्कयति । यदि धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यं न स्यात् [illegible]दा अकारणककार्योत्पत्तिः स्यात् । यदि च हेतुमति साध्यबाधा स्यात् तदा प्रमाणसिद्धा व्याप्तिर्बाध्येतेत्यादि । एवं चैतादृशतर्करूपविशेषदर्शने संशयसामान्यभावाभिप्रायो युज्यते स एव तर्को विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन विवक्षित इति दिक् । पञ्चरूपोपपन्नमन्वयव्यतिरेकिणं हेतुं प्रदर्श्य चतूरूपोपपन्नं केवलव्यतिरेकिणं प्रदर्शयति कश्चिद्धेतुरिति । चार्वाकं प्रति देहातिरिक्तमात्मानं

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थ. पाठो नास्ति १ । २ पुस्तकयोः ।

लव्यतिरेकी । तद्यथा । सात्मकत्वे साध्ये प्राणादिमत्त्वं हेतुः । यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्, यत् सात्मकं न भवति तत् प्राणादिमन्न भवति यथा घटो, न चेदं जीवच्छरीरं तथा, तस्मान्न तथेति[1] । अत्र हि जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वं साध्यं प्राणादिमत्त्वं हेतुः । स च केवलव्यतिरेकी अन्वयव्याप्तेरभावात् । तथाहि यत् प्राणादिमत् तत् सात्मकं यथामुक इति दृष्टान्तो[2] नास्ति । जीवच्छरीर

साधयितुं प्रयोगं रचयति । यथा जीवच्छरीरमिति । शरीरमात्रपक्षीकरणे मृतशरीरे प्राणादिमत्त्वादिति हेतौ भागासिद्धिः स्यादत उक्तं जीवदिति । प्राणादिमत्त्वादिति । अत्रादिपदेन प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानीति कणादसूत्रोक्ता[3] अपानादयो गृह्यन्ते । न चेदं जीवच्छरीरं तथेति । इदं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वाभाववन्न भवतीत्यर्थः । तस्मान्न तथेति । तस्मात् प्राणादिमत्त्वाभावाभावात् न तथा न सात्मकत्वाभावव-

---

(१) न च नेदं प्राणादिमत् तस्मात् सात्मकम्—पा ४ पु ।

(२) अन्वयदृष्टान्त—पा ४ पु ।

(३) अ ३ आ २ सू ४ ।

तन्न प्रमाकरणं यथा प्रत्यक्षाभासादि न पुनस्तथेदं तस्मान्न तथेति । न पुनरत्र यत् प्रमाकरणं तत् प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं यथामुक इति दृष्टान्तो[1]ऽस्ति प्रमाणमात्रस्य पक्षीकृतत्वादत्र च व्यवहारः साध्यो न तु प्रमाणत्वं तस्य प्रमाकरणत्वाद्धेतोरभेदेन साध्याभेददोषप्रसङ्गात् । तदेवं केवलव्यतिरेकिणो दर्शिताः । कश्चिदन्यो हेतुः केवलान्वयी । यथा शब्दो-[2]

[illegible]तुल्यम् । व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्यार्थ इत्यभि-
[illegible] । तस्य प्रमाकरणत्वाद्धेतोरिति । तस्य
[illegible] साध्यस्येत्यर्थः । अयं भावः । यत् साध-
[illegible] तत् साध्यं हेतुश्च सिद्ध एव साध्यं साध-
[illegible]मते तथा च सिद्धत्वसाध्यत्वे एकदा एकत्र
[illegible]ति इत्येव साध्याभेददोष इति । केवलान्वयिनं निरू-
[illegible] । कश्चिदन्य इति । केवलान्वयी केवलान्वयि-
[illegible]क इत्यर्थः । केवलान्वयित्वं नाम वृत्तिमदत्य-
[illegible]ताभावाप्रतियोगित्वम् । आकाशात्यन्ताभावे ऽव्याप्ति-
वारणार्थं वृत्तिमदित्यत्यन्ताभावस्य विशेषणम् । आकाशात्यन्ताभावस्य यद्यप्याकाशलक्षणोऽत्यन्ताभावो वर्तते तथापि स न वृत्तिमानिति भवति तेन तद्वारणम् ।

---

(१) अन्वयदृष्टान्त—पा॰ ३ । ४ पु ।
(२) विशेषो—पा॰ २ । ४ पु॰ ।

ऽभिधेयः प्रमेयत्वाद् यत् प्रमेयं तदभिधेयं यथा घटः तथा चायं तस्मात् तथेति । अत्र शब्दस्य[1] अभिधेयत्वं साध्यं प्रमेयत्वं हेतुः । स च केवलान्वय्येव यदभिधेयं न भवति तत् प्रमेयमपि न भवति यथामुक इति व्यतिरेकदृष्टान्ताभावात् । सर्वत्र हि प्रामाणिक एवार्थो दृष्टान्तः स च प्रमेयश्चाभिधेयश्चेति । एतेषां चान्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिहेतूनां त्रयाणां मध्ये यो हेतुरन्वयव्यतिरेकी स पञ्चरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते [illegible] त्वेकेनापि रूपेण हीनः । तानि [illegible]

तु पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं [illegible]

बाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति । [illegible]

तु पञ्चरूपाणि [illegible]

हेतौ विद्यन्ते । तथाहि धूमवत्त्वं प[illegible] पर्वतस्य धर्मः पर्वते तस्य विद्यमानत्व[illegible] एवं सपक्षे सत्त्वं सपक्षे महानसे सद् विद्यत इत्यर्थः । एवं विपक्षान्महाह्रदाद् व्यावृत्तिस्तत्र नास्तीत्यर्थः । एवमबाधितविषयं च

(१) विशेषस्य–पा २ । ४ पु० ।

धूमवत्त्वम् । तथाहि धूमवत्त्वस्य हेतोर्विषयः साध्यधर्मस्तच्चाग्निमत्त्वं तत् केनापि प्रमाणेन न बाधितं न खण्डितमित्यर्थः[1] । एवमसत्प्रतिपक्षत्वं असन् प्रतिपक्षो[2] यस्येत्यसत्प्रतिपक्षं धूमवत्त्वं हेतुः । तथाहि साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरं प्रतिपक्ष इत्युच्यते स च धूमवत्त्वे हेतौ नास्त्येवानुपलम्भात्[3] । तदेवं पञ्च रूपाणि धूमवत्त्वे हेतौ विद्यन्ते तेनैतद्धूमवत्त्वमग्निमत्त्वस्य गमकमग्निमत्त्वस्य साधकम् ।

तेनैतद्धूमवत्त्वमग्निमत्त्वस्य गमकमिति । गम्लृ गतावित्यस्माद्धातोर्निष्पन्नस्य गमकशब्दस्य प्रापकत्वार्थे भ्रान्तिं निवारयितुमाह । अग्निमत्त्वस्य साधकमिति ।

विशेषे ऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् ।
इत्यादिदोषदुष्टत्वादनुमानकथा कुतः[4] ॥

---

(१) केनापि प्रकारेण न बाधितमित्यर्थः—पा॰ ४ पु॰ ।

(२) एवमसन् प्रतिपक्षो-पा॰ २ । ३ । ४ पु॰ ।

(३) अनुपलभ्यमानत्वात्—पा॰ ३ पु॰ ।

(४) इयं कारिका न्यायमञ्जरीग्रन्थे २ आह्निके ऽनुमानप्रामाण्याक्षेपावसरे जयन्तभट्टेन अपि चेत्यादिना धृता । वाराणसीस्थमेडिकल्हाल्नामकयन्त्रालयमुद्रितन्यायमञ्जरीपुस्तके ११९ पृष्ठायाम् । तत्र तद्वतोऽनुपपन्नत्वादिति तृतीयपादस्य पाठः ।

अग्नेः पक्षधर्मत्वं[१] हेतोः पक्षधर्मतावलात् सिध्यति[२]। तथाहि अनुमानस्य द्वे अङ्गे[३] व्याप्तिः पक्षधर्मता च। तत्र व्याप्त्या साध्यसामान्यस्य सिद्धिः[४]। पक्षधर्मतावलात्तु साध्यस्य पक्षसम्बन्धित्वं विशेषः सिध्यति। पर्वतधर्मस्य धूमवत्त्वेन वह्निरपि पर्वतसम्बद्ध एवानुमीयते। अन्यथा साध्यसामान्यस्य व्याप्तिग्रहादेव[५] सिद्धेः कृतमनुमानेन। यस्त्वन्योऽप्यन्वयव्यतिरे-

इतिकारिकां प्रतिक्षेप्तुमाह। अग्नेः पक्षधर्म-मिति। विशेषे ऽनुगमाभावादित्यस्यार्थः। पर्वतनिष्ठ-भिन्ना धूमस्य क्वचिदप्यन्वयादृष्टौ व्याप्तिग्रहाभावात् [illegible] व्याप्तौ सामान्यनिष्ठायां सत्यां धूमस्य हेतोः पर्वतनिष्ठ [illegible] वह्निरपि पर्वतनिष्ठ एव सिध्यति तेन न कारिकोक्तो [illegible] इत्याशयः। यस्त्वन्योऽप्यन्वयव्यतिरेकीति। [illegible]

(१) पक्षसम्बन्धस्तु–पा॰ ४ पु॰।

(२) विशेषः सिध्यति तथाहि अनुमानस्य द्वय साध्यं सामान्य विशेषश्चेतीत्यधिकः पाठः २ पु॰।

(३) द्वये [illegible]–पा॰ ४ पु॰।

(४) उक्त [illegible] व्याप्तिर्हि सामान्यबलप्रवृत्ता सामान्यमुपनयतीत्य-धिकः पाठः ४ पु॰।

(५) अन्यथा सामान्यस्य व्याप्तिग्राहकादेव–पा॰ २। ४ पु॰।

रेकी हेतुः स सर्वः पञ्चरूपोपपन्न एव सन् हेतुः[१] । अन्यथा हेत्वाभासोऽहेतुरिति यावत् । केवलान्वयी चतूरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयति तस्य हि विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्ति विपक्षाभावात् । केवलव्यतिरेकी च चतूरूपोपपन्न[२] एव तस्य हि सपक्षे सत्त्वं नास्ति सपक्षाभावात् । के पुनः पक्षसपक्षविपक्षाः । उच्यन्ते । सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः । यथा धूमा-

पत्वादौ साध्ये कृतकत्वादिरित्यर्थः । अन्यथेति । अप-
। पक्षधर्मत्वेन हीनश्चेदसिद्धो भवति । तदुक्तम् । व्या-
पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः तदभावोऽसिद्धिरिति ।
सपक्षे सत्त्वेन हीनश्चेत् पक्षविपक्षयोर्वर्तमानो विरु-
द्धो भवति । एवं विपक्षाद् व्यावृत्त्या हीनश्चेत् पक्षादित्र-
यवृत्तिरनैकान्तिको भवति । एवं बाधितविषयत्वेन का-
लात्ययापदिष्टो भवति सत्प्रतिपक्षत्वेन च प्रकरणसमो
भवति । अत एव हेतुवदाभासमानो हेत्वाभासो भव-
ति । उदाहरणानि त्वनुपदमेव मूले सुलभानीति न लि-
ख्यन्ते । के पुनरिति । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । पक्षा-
दयः किंस्वरूपा इति प्रश्नः । उत्तरयितुमाह । उच्यन्त
इति । सन्दिग्धेति । साध्यो धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ

(१) सद्धेतुः–पा० २ । ३ पु ।

(२) चतूरूपयुक्त –पा० २ । ३ । ४ पु ।

नुमाने पर्वतः पक्षः । सपक्षस्तु निश्चितसाध्यधर्मा धर्मी । यथा महानसो धूमानुमाने[१] । विपक्षस्तु निश्चितसाध्याभाववान् धर्मी । यथा तत्रैव महाह्रद इति । तदेवमन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणो दर्शि-

---

धर्मादनिच् केवलादितिसूत्रेण[२] धर्मशब्दादनिच् । साध्यधर्मा पक्ष इत्युक्ते सपक्षेऽपि गतमतः सन्दिग्धेति । सन्दिग्धेत्यस्य साध्यधर्मेत्यनेन समं कर्मधारयसमासः । ननु निश्चितेऽपि साध्ये यत्र सिषाधयिषयानुमानं तत्र सन्देहाभावादव्याप्तिरिति चेत् । न । अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षतेत्युक्तत्वात् तत्रापि पक्षतालक्षणस्य पर्यात् । अत्र विशिष्टाभावस्त्रेधा यत्रानुमित्सा सिद्धिश्च वर्तेते तत्रानुमित्साविरहरूपविशेषणाभावायत्तो विशिष्टाभावो यत्रानुमित्सा सिद्धिश्च न वर्तेते तत्र ... वायत्तो यत्रानुमित्सा वर्तते सिद्धिश्च नास्ति तत्रोभय... वायत्त इति । अत्र धर्मिनिवेशः पक्षादीनां प्रमाणसिद्धत्व... तनार्थः । अन्यथा सर्वत्र प्रमाणरहितवेमात्रस्य सम्... ऽयं हेतुरयं हेत्वाभास इति विभागो न स्यादित्याशयः । निश्चितसाध्येति । अत्रापि पूर्ववद् बहुव्रीहौ धर्मपदादनिच् प्रत्ययः । पक्षेऽतिव्याप्तिर्माभूदित्यत्र निश्चितपदम् । विपक्षस्तु निश्चितेति । साध्याभाववान् विपक्ष

---

(१) यथावेत्र महानसम्–पा ४ पु ।
(२) पाणिनिसूत्रम् । अ ५ पा ४ सू १२४ ।

ताः[१] । अतोऽन्ये हेत्वाभासाः[२] । ते च[३] अ-

इत्युक्ते केनचित् पक्षे ऽपि साध्याभाव आरोप्यत इति तत्रापि विपक्षत्वं स्यादतो निश्चितपदम् । निश्चितव्याप्यवृत्तिसाध्याभाववान् विपक्ष इति विवक्षणीयम् । तेन वृक्षः संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्र वृक्षो न विपक्षेति । इदं त्ववधेयम् । अनुमितिमात्रे लिङ्गज्ञानं कारणं विशेषे त्वन्वयिमात्रे परामर्शः गृहीतव्याप्तेरपि वह्निव्याप्यधूमवानयमिति परामर्शे सत्येवानुमित्युत्पत्तेः । तथा व्यतिरेकिणि साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वज्ञानम् । अनुमितिप्रमायां गुणस्तु व्याप्यवति व्याप्यज्ञानमिति केचित् । परामर्शप्रमा गुण इति सम्प्रदायः । न च कूटलिङ्गादनुमितिप्रमायां व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रापीश्वरीयपरामर्शप्रमायाः सत्त्वादिति । अतोऽन्ये हेत्वाभासा इति । अत उक्तलक्षणेभ्यस्त्रिभ्योऽन्ये ऽसद्धेत्वादिपर्यायाः । हेत्वाभासा अनुमितिकारणविघटकज्ञानविषया इत्यर्थः । अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविषया हेत्वाभासा इत्यन्ये । तत्र बाधसत्प्रतिपक्षयोः साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमनैकान्तिकादीनां तु कारणविघटकतयेति विशेषः । ते चेति । ते

---

(१) व्यतिरेकेण चयोऽपि हेतवो दर्शिताः—पा॰ ४ पु॰ ।

(२) यतोऽन्ये हेतुलक्षणहीना हेतुसादृश्यवन्तो हेत्वाभासाः—पा॰ ४ पु॰ । हेतुलक्षणरहिता हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः—पा॰ ३ पु ।

(३) ते चानेकविधाः—पा॰ २ पु॰ ।

न्तरमुपमानमस्ति)[१]। इति व्याख्यातमुपमानम्।

आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथाभूत-

सम्बन्धस्य परिच्छेदः सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञिना सह।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः॥ इति[२]।
अन्यैरप्युक्तम्।
शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः[३]॥

इत्यादि दिक्। इदं त्ववधेयम्। उपमितिक[रणे] धर्मज्ञानं कारणम्। साधर्म्योपमितौ साधर्म्यज्ञानं [वैध]र्म्योपमितौ वैधर्म्यज्ञानम्। उपमितिप्रमायां सा[क्षा]त्प्रमा गुण इति।

क्रमप्राप्तं शब्दं लक्षयति। आप्तवाक्य[मिति।] वाक्यं शब्द इत्युक्ते भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्यस्य[ा]... न्दता स्यादतो विशिनष्टि आप्तेति। आप्तशब्दार्थम् आप्तस्त्विति। अत्र तुशब्दो भ्रान्तविप्रलम्भकयो[र]... त्वनिवृत्त्यर्थः। यथाभूतार्थोपदेष्टा आप्त इत्युक्तम्। [अ]... यथाभूतत्वं नामाबाधितत्वं ततश्च भ्रान्तिद[र्]... शवाक्यस्य दर्शितत्वाभावेन तदुक्तवाक्यार्थस्य बाधितत्व... दृश्यविशिष्ट- ...तै। अनि- ...दिस्तप्रहित-

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति २ ...
(२) न्यायकुसुमाञ्जलौ ३ स्तबके १७ कारिका ...
(३) इयं कारिका कारिकावलीटीकायां सिद्धान्त... शब्दनिरूपणावसरे विश्वनाथेन धृता।

स्यार्थस्योपदेष्टा पुरुषः । वाक्यं त्वाकाङ्क्षा-

तत्वं नास्ति तथा यथार्थदर्शिनोऽपि विप्रलम्भकस्य यथार्थवाचित्वाभावेन तदुक्तवाक्यार्थस्यापि बाधितत्वा-दबाधितत्वं नास्तीति भ्रान्तविप्रलम्भकौ नाप्ताविति न तद्वाक्यस्य शब्दप्रमाणतेत्याशयः । तथा च सूत्रम् । आप्तोपदेशः शब्द इति[१] । वाक्यलक्षणमाह । वाक्यं त्विति । अत्राकाङ्क्षाया इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वा-दित्यग्रेतनग्रन्थानुरोधेन समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थ-विषयिणी प्रतिपत्तुर्जिज्ञासैवाकाङ्क्षा तथाहि पुस्तकमान-य वाक्ये पुस्तकमितिपदश्रवणानन्तरमानय पश्य नयेत्ये-इति कारिकाकाङ्क्षा भवति आनयेतिश्रवणानन्तरं पुस्त-कमित्येवमाकारिका । एवं वाक्यान्तरेऽपि ज्ञेयम् । [illegible] तु अजिज्ञासोरपि शाब्दबोधोदयात्स्वेयमाकाङ्क्षा [illegible] यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तमर्थान्वयाननु-भावकत्वं तस्य तदननुभावकत्वं[२] तेन सह तदाका-ङ्क्षा । अत्र पदपदं तदुपस्थितिपरं तेन घटानित्यादौ [illegible] पदस्य स्वत एवाननुभावकत्वादसम्भवदोषेनि-रूपणं न लगति । नापि जनितान्वयबोधे घटः कर्मत्वमित्यादौ तस्मादननुभावकत्वाभावात् । पुनरनुसन्धानानन्तरं [illegible] न्तरमपस्थितपदस्थितपन्तरस्याजनितान्वयबोधत्वेनान्वया-[illegible]निमित्त[illegible] सत्त्वात् पुनरर्थमन्वय [illegible] एव । पदीयः पट[illegible]आनयनं कृतिरित्यादेश्च तेनापदव्यतिरेकप्र-युक्तत्वं नास्

तद्धर्मिणि (१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ८ ।

न तु तद्धर्मा (२) [illegible]

नि[१] पदानि तान्येव वाक्यम् । यथा ज्योतिष्टो-
मेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । यथा च नदीतीरे
पञ्च फलानि सन्तीति । यथा च तान्येव गामान-
येत्यादिपदान्यविलम्बितोच्चरितानि । नन्व गिता[१]।
न पदानि साकाङ्क्षाणि किं त्वर्थाः फलादीन
धेयानां तीराद्याधाराकाङ्क्षितत्वात् । न च
चार्यमाणो ऽर्थो अपि साकाङ्क्षः आकाङ्क्
इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वात् । सत्यम्
अर्थास्तावत् स्वपदश्रोतर्यन्योन्यविषयाका

ज्योतिष्टोमेनेति । अनेन वाक्येन स्वर्गं प्रति
साधनमितिप्रतीतिः क्रियते ऽतः परस्पराका
ययोग्यार्थप्रतिपादकपदसमूहत्वाद्वाक्यमित्यर्थः । ल
कमुदाहरति । यथा चेति । फलानि सन्ती
कियन्तीत्याकाङ्क्षोत्पद्यते ततः पञ्चेति सम्पद्यते ।
कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तीर इति । तदपि कस्या इत्याका
नद्या इति । अत्रापि परस्पराकाङ्क्षावदन्वययो
प्रतिपादकपदसमूहत्वाद्वाक्यत्वमित्यर्थः । अर्थास्तावः
दिति । आकाङ्क्षाधिकरणत्वेन साकाङ्क्षत्वाभावे ऽप्या-
काङ्क्षाजनकत्वेन साकाङ्क्षत्वं सम्भवतीति भावः ।
नन्वेवं पदार्थानां साकाङ्क्षत्वे ऽपि पदानां कथं साका-

(१) आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिमन्ति—पा० २ । ३ पु ।

सम्भवति नार्थद्वारा[१]। तेनायमर्थः
अर्थप्रतिपादनद्वारा श्रोतुः
र्थान्तरविषयां वाकाङ्क्षां जनयतां
नपरस्परान्वययोग्यार्थप्रतिपादकानां
तानां पदानां समूहो[२] वाक्यम्। पदं च
समूहः। समूहश्चात्रैकज्ञानविषयीभावः। एवं
वर्णानां क्रमवता[३]
कवर्णानुभवासम्भवात्
वर्णश्रवणकाले

ज्ञयति। पदं चेति। ननु
कक्षणावस्थायित्वेन समूहत्वं दुर्लभमित्यत
समूहश्चेति। एकज्ञानविषयत्वेन समूहत्वं न
वमित्यर्थः। नन्वेकज्ञानविषयत्वं नामैकं पदमि
विषयत्वं तदपि दुर्लभं वर्णानामाशुतरविनाशित्वे
वर्णात्मकपदस्य लौकिकश्रोत्रसाक्षात्कारासम्भवा
आह। एवं चेति। एवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण पद
जन्यत इत्यन्वयः। क्रमवतामिति। क्रम आनुपूर्वी तद
तामित्यर्थः। आनुपूर्वी नाम घटेतिपदे घकालीनप्राग

(१) नान्यद्वारा–पा॰ ४ पु॰।
(२) समुदायः–पा॰ १ पु॰।
(३) तथा क्रमवता–पा॰ ४ पु॰।

नि चत्वारि प्रमाणानि । एतेभ्योऽन्यन्न

क्रियते । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् यत् कार्यं तत् सकर्तृकं घटः तथा चेदं तस्मात्तथेति । अत्र कार्यत्वं हेतुस्तच्च कारणाधीनात्मलाभत्वं भावे ऽभावे च साधारणम् । न चेदमाश्रयासिद्धमाश्रयस्य क्षित्यादेः प्रमाणसिद्धत्वात् । नापि स्वरूपासिद्धं कार्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अदृष्टचरोत्पत्तिषु भूभूधरादिषु सावयवत्वेन कार्यत्वस्यानुमीयमानत्वात् । ननु व्याप्यत्वासिद्धोऽयं कार्यत्वहेतुः । अस्मदादिवत्स्वज्ञानोपायैर्विद्यमानत्वात् तथाऽस्मदादिभिः शक्य ज्ञातुमुपादान यस्य तदेव सकर्तृकं न तु कार्यमात्रमिति । यच्चोच्यते । प्रत्यक्षेण शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतमाहोस्विदनुमानादिना शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतम् । यदि प्रत्यक्षेण तदा स्थूलतरेषु क्षितिशरीरप्रभृतिषु सद्रूपलभ्यत एव क्षित्याद्युपादानभूतस्य भूभागकारणशाखापल्लवादेः प्रत्य... त्वात् । अथानुमानादिना शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतम् । तत् सर्व... पक्षीभूते क्षित्यादावस्ति । शरीरजन्यत्वमुपाधिर्भविष्यतीति । नैव... वाच्छरीरजन्यत्वस्य सन्निधिमन्यत्र अव्याभङ्गे सकर्तृके ऽभावा... त्मता तु क्षित्यादावपि तस्य सिद्धत्वात् क्षित्यादावप्यदृष्टद्वारा जितत्वात् । अथ शारीरिककर्तृकत्वमुपाधिर्भविष्यति न च क्षित्यादे... रदृष्टद्वारा वा शरीरिणः कर्तारः कारणमात्राणि भवन्ति । नैवम्... रीरकर्तृत्वसद्भावे ईश्वराभ्युपगमात् । असद्भावे वा विशेषणानर्थ... अथ क्रियादर्शिपुरुषविषयकृतबुद्धिजनकत्वमुपाधिर्भविष्यति । य... यद्दृष्टे क्रियादर्शिनः कृतबुद्धिरुत्पद्यते स एव कार्यत्वविशेषः सकर्तृकत्वप्रयोजको न तु कार्यत्वमात्रं तत् न च क्षित्यादौ क्रियादर्शनात् कृतबुद्धिरस्ति। नैवम् । कृतबुद्धिः कार्यबुद्धिः सा क्षित्यादावस्त्येव । अथ सकर्तृकत्वबुद्धिः सापि गृहीतव्याप्तेरस्त्येव । तदेवमुपाधेर्निरस्तत्वाच्च व्याप्यत्वासिद्ध कार्यत्वम् । अनुपलब्धपूर्वकोटिषु पर्वतादिषु तथादर्शनात् द्रव्यादिषु सावयवत्वादिना तथानुमानात् । नापि कार्यत्वं विरुद्धं साध्यविपरीतेन व्याप्त्यभावात् । न हि सकर्तृकत्वविपरीतेनाकर्तृकत्वेन कार्यत्वं व्याप्तं घटादौ व्यभिचारात् । अथ कार्यत्वमनैकान्तिकं भविष्यति तत् साधारणमसा